Иван ДОБРЕВ

ТАМГАТА ХЕРАЛДИЧЕН ЗНАК НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛСКИ РОД ДУЛО В НЕЙНАТА ПРЕДСТАВИТЕЛНА ФУНКЦИЯ

(Съкратен вариант)

Ivan DOBREV

THE HERALDIC SIGN TAMGHA OF THE PROTO-BULGARIAN RULER CLAN DULO IN HER REPRESENTATION FUNCTION

(Short version)

Abstract: *In essence and function, the heraldic sign tamgha of the Proto-Bulgarian ruler clan Dulo is a sign of ownership with one primary-basic function - the possession, and two secondary-derived and additional functions - the representative (representative) and the protective (apotropheic). Khan Asparuh ordered the tamgha of the Dulo clan to be carved on a suitable stone to be built over the main gate of the Belgorod Fortress as a sign that there is a descendant of the Dulo clan, who is also a ruler, a khan of the entrusting Proto-Bulgarian tribes. He directed the repair of the Drustress fortress and ordered the tamgha of Dulo clan to be carved on the fortress walls. The wall in front of the village of Byala, Varna district is the last and the most southern wall that Khan Asparuh builds. On it the tamgha of the Dulo clan is carved between two Runic letters, so the whole inscription translates as* ***The State of Dulo.*** *The urns with the ashes of the khans and their wives from the First Bulgarian Kingdom are stored in a special pit into the most hidden underground tunnel connected to the palace of Khan Krum. The title канартигин is formed on the basis of the Proto-Bulgarian expression *каган-ирт-тикин, literally „prince-after-kagan", i.e. „crown prince".*

Прабългаристиката, но същото и Болгаристиката, като водещо-основен не само и единствено за Късната Античност и Ранното Средновековие дял на Тюркологията, има за предмет на изследване прародината, произхода и етническата принадлежност, етногеографията, социалната организация, антропологията, езика, материалната и духовната култура на прабългарите или от чисто научна гледна точка - на болгарите. При тази своя същност и съдържание Прабългаристиката представлява синкретично-комплексна и мултидисциплинарно-интегративна научна област със своя собствено-специфична методология и понятийно-категориален апарат. Поради това тя се припокрива, съвпада, пък даже и обема, без обаче да преминава и да се разлива в тях, с части от антропологията, лингвистиката, историографията, археологията, изворознанието, етногеографията, етнографията, фолклора, епиграфиката, нумизматиката, хералдиката и т.н. на прабългарската етнокултурна общност.

Ядро основа на Прабългаристиката е Тюрко-Алтайската теория за прабългарите, която е първото и последното, едничкото и единствено засега, понастоящем и завинаги мисловно-интелектуално образувание, заслужаващо и имащо правото да бъде подведено към основно-главната логико-гносеологическа категория „теория“ и респективно да бъде и наименовано чрез родово-научния термин „теория“; единствено и безусловно-категорически легитимно-меродавната на полето не само и толкова на отечествената, но и на световната наука Прабългаристика изобщо; иманентно, т.е. вътрешно-неделимо единно-цялостната и последователно-непротиворечивата; съдържателно, изключително наситено-богатата и затова и пределно-силно доказателно-експликативната, евристико- и прогностико-функционалната научна теория за произхода и етническата принадлежност; миграцията, придвижването от едно място на друго, разпространението и заселването; езика, антропологията, материалната и духовната култура на прабългарите.

Прародина на българските племена и народи е приалтайската Минусинска котловина. Тук, още преди края на 4-то хил. пр.н.е., отделилите се малко преди това от намиращата се на север от Саяно-Алтайския планински масив, пратюркска етнолингвистична общност, български родове и фамилии се съсредоточават, консолидират и обединяват в отделно-самостоятелно българско племе под ръководството и управлението на един-единствен върховен вожд, избиран по принцип от старейшините на родове и главите на фамилии. Първата и основно-главната археологическа култура в Минусинската котловина е Афанасиевската, която е експонент на българската етнолингвистична, социално-политическа и културно-историческа общност като цяло. Другите и по-късни археологически култури като Карасукската, Окуневската, Тагарската, Таштъкската и др. са експонент на определена, повече или по-малко, локално-темпорално тясно-ограничена част от същата тази общност.

През Късната Античност и Ранното Средновековие българските племена и народи са тридесетина на брой и те се разпростират и заселват компактно-масово най-напред по земите на днешните Монголия и Китай, после в Средна Азия, впоследствие и на територията на Кавказ и Източна Европа, също така и на Балканите и Централна Европа, т.е. върху огромно-необятната територия между линията Байкал-Алтай на североизток и линията Балканите-Централна Европа на югозапад, а спорадично-изолирано, на корейския полуостров, японските острови, Тибет, Индокитай, Средния Изток, Мала Азия, Апенините, Англия, Ирландия и Скандинавския полуостров.

През тази епоха Българската или както отдавна вече е възприето и утвърдено в Тюркологията, Булгарската (Bulgarian) група е първата, най-многолюдната, военно-политически най-активно-динамичната и най-съществено-значимата част на Тюркското етнолингвистично семейство. Тя се състои от три сравнително обособени и отделно-

самостоятелни подгрупи - Аварска, Прабългарска (Protobulgarian) или още Болгарска (Bolgarian) и Хазарска.

Произходът и етническата принадлежност на прабългарите е един от основните и доста сложните, дори комплицирани проблеми в тяхната история. Неговото окончателно и задоволително разрешаване може да хвърли светлина и да даде допълнителен тласък в редица насоки на множество по-общи или по-частни въпроси от свързаната с тях проблематика, включително и върху най-ранните периоди и етапи от етногенезата на прабългарските племена и народи, а оттук и на самата българска народност и език.

В теоретико-методологичен план, тамгата изобщо е етнокултурен знак, който семиотически съдържа и носи в превърнат вид притежателното отношение с неговите две страни – субект и обект на притежание. На тази основа се осъществява и първично-основната функция на тамгата - притежателната (посесивната), при която тя обозначава даден предмет собственост на отделно лице или група лица. При определени условия на употреба на тамгата, тя обозначава само субекта на притежателното отношение или така се осъществява нейната първа вторично-производна или допълнителна функция - представителната (репрезентативната). Когато обаче субектът на притежателното отношение е с възможно най-голяма социална значимост и влияние, например той е глава на род или вожд на племе, и тамгата бива употребена от индивид от неговата сфера на влияние, тогава този индивид все едно, че търси неговата протекция или защита, с което тамгата осъществява и втората си вторично-производна или допълнителна функция - защитната (апотропеичната).

Родът Дуло е владетелският род на прабългарското племе оногури. Това му най-широко разпространено и възприето наименование е тюркутска фонотактична интерпретация и констелация на неговото самоназвание *хунк-хунгар*. Родът Дуло се споменава главно в Именника на българските ханове от времето на Първото българско царство, но е засвидетелстван малко след Новата ера и в древнокитайските летописи.

Тамгата на рода Дуло се създава и използва доста преди Новата ера в Централна Азия като средство за маркиране и доказване правото на собственост върху притежавания добитък и пасища. В представителната си функция, тя се използва за първи път по време на погребение в древнокитайска пирамида на китайска императрица с произход от рода Дуло. Знакът е открит по земите на Северното Причерноморие и Трансилвания, но особено честа е неговата употреба и разпространение на територията на Първото Българско Царство след основаването му от хан Аспарух през 681 г. Употребен в неговата представителна функция, тук и по това време, той играе ролята и на държавен герб, видно особено добре от това, че хан Крум нарежда да го изваят в един монументално-внушителен вид върху централната каменна плоча от настилката на двора на новия дворец, който той построява в Плиска след възкачването си на българския престол (Фиг. 1).

В българската медиевистика доста отдавна се предлагат най-различни и всевъзможни мнения и виждания за произхода, същността, основните функции, употребата и разпространението на тамгата на рода Дуло. Така например, акад. Веселин Бешевлиев [2012] приема, че тя има прабългарски произход и е знак или символ на „небесният или висшият бог на тюрките и българите“ Тангра, но същевременно знакът IYI „означава небето или небосклона“; „Върху керемидите той е служил за гръмоотвод“; „бронзовата пластинка със знака IYI е била амулет, който е предпазвал носителя й от болести, уроки“ [2-4]

В най-новата българска медиевистика, повече от неоснователно и обектно изобщо немотивирано-неадекватно, господства тенденцията тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло да се разглежда и описва като теоним, същевременно и като елемент на християнската символика, но колко странно, почти еднакъв и равен на Светия Кръст(Sic!), а така също и равнозначна с представата за Исус Христос като „канонична (кръста) и неканонична (ипсилона с хасти) форма на основния християнски

символ“; „паметници, илюстриращи семантичната тъждественост между ипсилона с две хасти и в случая двойния (архиепископски, патриаршески) кръст“; „двата символа са равностойни по значение, т. е. ипсилонът в християнско време е бил схващан като кръст“; „една неканонична християнска практика, разпространена в перифериите на източното християнство, която е позволявала заместването на основния верски символ със знаци, които имат съвършено различна графика“; „паметник, който поставя недвусмислено като равнозначни ипсилона с представата за Исус Христос, е нагръдният кръст от средновековното селище при Абритос“; „IYI е символ или руническа криптограма на Исус Христос“; „Седмопечатие, с което Исус Христос е подпечатал писмото си до царя на Едеса Авгар V Укама“. Същевременно авторът взема отношение и по наличието и употребата на този знак в скалния арменски манастир край турския град Ерзурум. Тук обаче Кара-язи не е населено място, а високопланинска котловина; знаците не са „изсечени върху скала”, а вътре по стените на скална или пещерна църква; авторът на студията за тях H. Váry изобщо не свързва „знаците със селджуките”, а с дванадесет от 24-те огузски племена; това, че „те са врязани вдясно от входа на скална църква и че до тях има староарменски (т.е. християнски) надпис” ни най-малко не говори за техния „много вероятен” „християнски характер”. При това, доста странно звучи твърдението, че „аналогичните по начертание ранносредновековни знаци от България” са „приети за прабългарски” [Рашев 2008, 25-28].

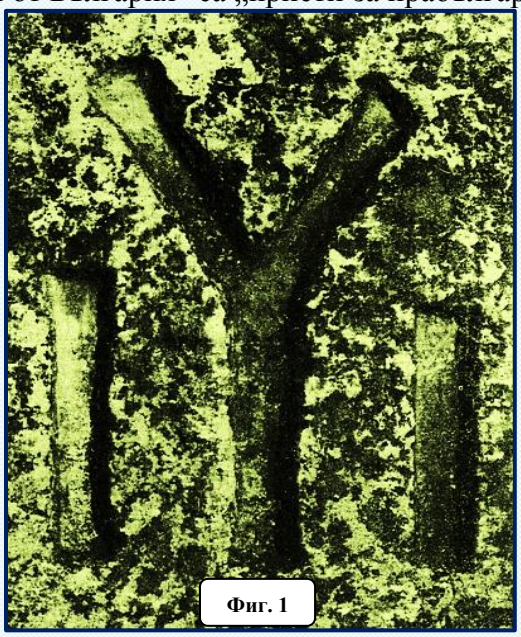

Фиг. 1

В друга своя публикация същият автор, очевидно, за да бъде в тон с предходния му проучвател, се впуска в разсъждения, които отиват далеко отвъд обективната реалност: Находката е обнародвана и обстойно коментирана от Ж. Аладжов; знаците върху печата, подобно на кръстните знаци върху византийските монети и печати са едновременно държавно-народностен и религиозен символ от езическия период, т.е. знак на хановете и на Тангра; знакът се появява в езическо време, но той не е свързан с прабългарските предмети(Sic!); „Върху керамиката от прабългарски тип се среща рядко и винаги е врязан вторично, след изпичането.“ В Плиска най-ранните паметници с този знак са от първата половина на IX в. „Там той е първичен знак, врязан преди изпичането на съдовете. При каменните сгради от същото време в дворцовия център той е само един от многото знаци; няма сграда, където да е единствен или дори преобладаващ знак. Всичко това не предлага нищо сигурно в полза на тезата за свързването му с Тангра и хановете. Каквото и да е било значението на ипсилона в езическо време, през християнския период, както показват тези съчетания, кръстът и ипсилонът, изглежда, са се схващали като сходни или равностойни по смисъл знаци.

Неправилното определяне понякога на конкретната употреба на тамгата на рода Дуло във всички случаи води до погрешно тълкуване на археологичния обект и до формулирането на изпразнени от всякакво съдържание тези. Така например, на основата и по повод на оловен печат с Кръст и Ипсилон, Р. Рашев [1998] стига в края на краищата до съдържателно кухото и нищо неозначаващо заключение, че „кръстът е заменен със знак" пък даже и до абсурдно-парадоксалното твърдение, че „кръстът и ипсилонът, изглежда, са се схващали като сходни или равностойни по смисъл знаци" (Sic!) [100-102].

Всъщност повече от очевидно, притежателят на печата на име Евтимий е сложил Ипсилона на обратната страна на печата си, за да удостовери и покаже принадлежността си към владетелския род Дуло, т.е. в случая става дума за втората от горепосочените три главни функции на всяка тамга. А надписът на лицевата страна на печата е на гръцки език: *† Κύριε Βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Εὐφήμιῳ*. И независимо от голямата условност, произтичаща от това, че в лицето на нарсщ *δοῦλος* „раб" в гръцкия език има частичен омоним на генм *Дуло,* а така също и от съществуващата практика при изработването на печати това съществително име да се поставя като препозитивно приложено определение на съответното собствено име, то изобщо не изглежда лишено от каквито и да е основания и предположението, че посредством тази гръцка дума собственикът на печата по своеобразен начин допълнително отбелязва и принадлежността си към рода Дуло.

При намерен в Плиска оловен печат, и знакът, и кръстът са все на една и съща страна. Очевидно неговият притежател, който във всички случаи не само е църковен служител висш духовник, но и новопокръстен прабългарин от рода Дуло, държи при подпечатването на кореспонденцията си да покаже, както че е християнин, така също и своя знатен произход, т.е. тук тамгата на рода Дуло е употребена в нейната представителна функция. За преголямо съжаление тъкмо това е останало неразбрано от автора на съответната публикация, крайната цел на която според него е чисто и просто дискусията да продължи [Йорданов 2005, 245-246].

Най-голямо е разпространението на знака IYI „върху сгради и предмети, датирани след 865 г., много от които пряко или косвено свързани с християнския култ"; „горната граница в разпространението на IYI е сравнително добре определена към края на X в."; „следва да се определи долната граница най-общо в първата половина на IX в."; отсъства „в прабългарските езически трупополагания и върху най-ранните типове славянска и прабългарска керамика"; той е разпространен и „в последните десетилетия на езическия период"; знакът се появява „няколко десетилетия преди покръстването"; „фланкираният ипсилон е знак /тамга/ на целия Симеонов владетелски род, който на политическата сцена тъкмо в началото на IX в. /хан Крум/ и слиза точно в края на X в. /цар Роман/"; той е „знак на Крумовата /Симеоновата/ династия", който постепенно еволюира „от родова тамга към владетелски знак и държавен символ" [Атанасов 1993, 165-166].

Пак същият автор много неоснователно приема и твърди, че врязаният по крепостните стени знак IYI най-вероятно е родова тамга на новия управляващ прабългарски род, чието начало поставя хан Крум. Това му дава известни основания да формулира „хипотезата, че дръстърската крепост е издигната (по-скоро възстановена) по заповед на хан Крум в края на управлението му". Преславният дворец на Дунав, споменат в Търновския надпис на Омуртаг, е в Дръстър; надписите от негово време, знаците IYI върху крепостните стени и строителни материали и др. свидетелстват за мащабно строителство в града при управлението му; „Дръстър е този старобългарски център, в който са открити най-много официални надписи, оставени от хан Крум и Омуртаг". Хан Крум слага началото на нова династия, в Дръстър е **Преславният дом на Дунав**, издигнат по заповед на хан Омуртаг [Атанасов 2017а, 33-42].

Българските историци и археолози медиевисти се надпреварват да предлагат едно от друго по-неподходящо-неадекватни решения, обяснения и описания на тамгата на рода

Дуло. Така например, в сводно-обобщителната си монография, Р. Рашев [2008а] определя като слабост на досегашните проучвания на ранносредновековните знаци в България „недостатъчната предварителна работа, изискваща точното им фиксиране по място и материал и обособяването им в две различни хронологически групи - от периода преди покръстването и след това“. Специално по отношение на Ипсилона, и тук е налице непознаване и неразбиране на неговата същност, функция, произход, териториално и темпорално разпространение, защото според него той се тълкува „като прабългарски родов или магически знак, като езически или християнски теоним или знак, като зодиакален знак и др.“; затруднява се „формулировката на точното му съдържание“, но „може да се допуска вариантност и промяна в първоначалния му смисъл“; той не е „прабългарски“, защото не е известен „в прабългарските паметници от Източна Европа до VII в. Не е познат от най-ранния прабългарски некропол при Нови пазар.“; каменните блокове и шийките на стомните, по които е врязан, „са заимствани елементи на ранносредновековната българска култура“; донесен е или от външни строители и керамици, или пък те са нанесли върху строителни материали и глинени съдове врязвания дотогава върху органични материали, незапазени днес, прабългарския символ.

И тук не се минава, разбира се, без вездесъщата „сарматска връзка“, на която се възлага непосилната задача да обясни всичко заплетено и неясно от времето на Първото българско царство. Затова в езическо време значението на знака не е ясно; „той е само един от многото знаци“; в християнско време „той се откроява като доминиращ или единствен“; съчетаването му с кръста и кораба „не оставя съмнение, че той се схваща като заместител или вариант на кръстния знак“; не е ясно „По какви съображения точно ипсилонът е останал след покръстването и е добил популярност“; „сарматските знаци се запазват в местната Салтово-Маяцка култура“; разпространението на знаците с този етнос „се явява едно от основанията сарматите да се смятат за основна съставка на прабългарите“; „В духа на свързването на знака с владетелите от Крумовата династия или с Тангра, ...приехме, че и в този случай знакът се явява разновидност на основния християнски символ“ [241-243].

От друга страна, но пак в същата посока, П. Георгиев [1996] се колебае „дали той е езически или християнски символ, дали е теоним на Тангра или на Христос, или пък е родов знак-тамга на династията, управлявала българската държава през IX и X в.”, след което приема изводите за неговата семантика на Р. Рашев, че те са „емоционално-логически”, които обаче няма как „и да бъдат други при отсъствието на директни свидетелства за неговия характер”.

Всъщност и по принцип, не може да се дефинира нещо си, каквото и да е то, като принадлежащо едновременно и на емоционалната, и на логическата сфера, които макар и взаимно-свързани и взаимно-проникващи се една с друга, все пак са достатъчно различни и противостоящи пак една на друга, да не говорим изобщо за това, че „понятията предмети от обективната действителност“ във всички случаи и непременно са компонент на „логическата сфера“.

Много сериозни възражения предизвиква заявлението, че авторът вече бил разчел „няколко кратки, но много важни писмени паметници, които осветляват директно, под една или друга форма семантиката на загадъчния и до днес знак ипсилон.” В нашите лично научни представи на филолог по образование и езиковед по занимание обаче разчитането на даден текст или знак във всички случаи представлява по същество превеждане и предаване на неговото съдържание или значение в друга лингвосемиотична форма. Затова, колкото и да са възвишено-патетични такива термини понятия като Седмопечатие, Апокалипсис, Христос, Универс и т.н., те в никакъв случай не може да бъдат приети за едно дори и най-приблизително-повърхностно разчитане и превод на въпросните знаци.

Пак по същия начин и в рамките на същите въображаеми същности конструкти и по-точно „в идеите на буквената мистика на елинистическия и християнски мистицизъм” са

„разчетени” и останалите два паметника. А в заключение се твърди, че „знакът ипсилон” е „гръцки буквен символ, който наследява от семитската буква wâw значението й на инсигния на Всевишния Бог и служи за означаване на неговото име, независимо дали се отнася за дохристиянска или християнска представа за него.” [89-94].

Година по-късно и пак П. Георгиев [1997], поддал се и той на модата, че прабългарите са иранци по произход, заявява, че той вече бил привел „нови доказателства за сарматската основа на най-разпространения от старобългарските знаци - ипсилонът. Неговата вариативност, достигаща до най-неочаквани графични съответствия, позволява да поставим въпроса и за сарматския произход на голяма част от знаците, използвани в епохата на Първото българско царство.”. Сарматските знаци от Северното Причерноморие са „варианти на гръцката буква upsilon. Неговият образ лежи в основата и на повечето от ранносредновековните знаци в Източна и Югоизточна Европа.”

След това вече, пределно недопустимо и непростимо, авторът си позволява набързо-неграмотно да изфабрикува „две основни разновидности” на Ипсилона „като класическата гръцка буква Y” и „Като диграма, съставена от буквите О (омикрон) и Y (ипсилон)” с безброя техни варианти. Или както той предпочита да се изразява - „ипсилоподобни знаци”, без дори и да му идва на ум, че подобието на нещо може да има в много малка степен нещо общо със самото това нещо. А в логико-семантичен план въпросното понятие си е чист конструкт и няма свой реално-обективен корелат, т.е. то е нещо от сорта на русалката или кентавъра.

В действителност всички тези „варианти” или „ипсилоподобни знаци” нямат абсолютно нищо общо с прабългарския Ипсилон и в приведените таблици не съществува дори и един-единствен знак(!!!), който да прилича поне малко на Ипсилона. Именно поради всичко това П. Георгиев фактически и практически унищожава Ипсилона и като династично-хералдичен знак на рода Дуло, и като обект и предмет на научно изследване. Така той сам си подготвя почвата за какви ли не фриволно-фантастико-мистични и митологично-езотерични твърдения и заключения без каквато и да е научна стойност [455-464].

Не повече оправдан и приемлив е и резултатът, когато К. Станев [2013] твърди, че „сарматите и сродните на тях ираноезични народи са изиграли решителна роля в етногенеза на прабългарите“; „сарматите са били главният компонент при формирането на прабългарите“; боспорският цар Аспург е влязъл в сарматския фолклор и от там в прабългарския, поради което „Кубрат вероятно нарочно е дал това име на третия си син - с чисто пропагандна цел“; „Давайки това име на сина си, Кубрат се стремял да изтъкне правото си да владее тези земи и да покаже приемственост със съществувалото няколко века по-рано царство. Това било важно защото му давало идеологическа опора в борбата с аварите и тюрките.“; „той търсел приемственост с Боспорското царство, чиито земи владеел и чиито жители, или поне част от тях, се били влели в състава на прабългарите“; „връзката с Боспорското царство се потвърждава и по друга линия – чрез най-разпространения прабългарски знак IYI (ипсилон с две хасти)“; „Най-добре това се вижда при знак № 894, който е съчетание само от триденс и ипсилон... Боспорските царски знаци са прототипи на прабългарския владетелски знак IYI. Достатъчно е да отпадне напречната черта на триденса и аналогията е пълна. Показаната тук снимка е на каменна плоча с релефно изсечен боспорски царски знак.“; „този най-популярен знак в Първото българско царство е бил свързан по някакъв начин с централната власт. Той е бил емблема и герб на владетеля като институция и на държавата и естествено след завладяването на България от византийците изчезва.“; „прабългарите са били повлияни в своето развитие от традициите на Боспорското царство“; „поданиците на царството били сармати по произход; Именно сарматите - предхунското население в степите на Северното черноморие, били най-важният елемент при етногенеза на прабългарите“ [26-34].

Дори и най-повърхностно-беглата съпоставка на въпросния сарматски знак (Фиг. 2) с тамгата на рода Дуло оставя неизгладимото впечатление, че това са два съвсем различни и отделни знака не само по брой на елементите си, но и по характерно-специфичната за всеки един от тях конфигурация. Следователно, изобщо е невъзможно тамгата на рода Дуло да произлиза от сарматския знак и още по-малко пък да се отъждествява с него.

Фиг. 2

Според М. Инкова [2018], Ипсилонът може да се чете като теоним; той произлиза от сарматските знаци; „врязан върху блокове или настилки, той се интерпретира като каменоделски или строителен, върху битова или строителна керамика - като занаятчийски (производствен) или като знак за собственост. Други го тълкуват като родов знак, символ на върховния бог Тангра, интерпретира се в духа на християнския гностицизъм или по-общо като знак-апотропей.“; „Като символ от езическия период Ж. Аладжов го определя за знак на Тангра и на хановете.“; Въз основа на броя на лъчите (седем) и знаците върху обратната им страна и връзката с някои апокрифни текстове, П. Георгиев приема, че става въпрос за т.нар. Седмопечатие, с което Исус Христос е подпечатал писмото си до царя на Едеса Авгар V Укама.“; „Едва ли обаче може да се приеме хипотезата на Г. Атанасов, че коментираните медальони са носени от държавни мъже със специални прерогативи“; „Възможно е врязаният знак да повтаря още веднъж символиката на кръста“; „Християнската символика на ипсилона аргументира врязването му и върху надгробни плочи“; „коментираните знаци следва да се възприемат като неканонични християнски символи“ „IYI е символ или руническа криптограма на Исус Христос; етнорелигиозен символ“; налице е „увеличаване употребата на знака след покръстването, както и диапазона на вещите, върху които той е нанесен, и в този смисъл, подобно на кръста, има магическо, апотропейно значение. Поставен на гранични места като землени валове и крепостни стени, IYI охранява територията, върху храмове и граждански постройки - гарантира тяхната защита, върху амулети - предпазва собственика. И ако за християнския период тъждествеността му с Бог, Исус Христос и кръста е несъмнена, то връзката му с езическия върховен бог е в сферата на логическите предположения и се нуждае от още аргументи.“ [3-8].

Опитвайки се да бъде едновременно историк, археолог, лингвист етимолог, семиотик, теолог, изкуствовед и какво ли не още и влагайки коренно различно съдържание в отдавна утвърдени общонаучни и по-специално, в лингвистични термини като термина понятие „етимология“, както и в семиотичния термин „знак“, Г. Илиева [2017] вкарва насила в

групата на християнските символи и тамгата на рода Дуло, за да стигне в края на краищата до такива изводи и заключения като „Етимологията е вид познание за произхода, историята и родствените връзки на даден обект, в случая на изображението на IYI.“„Към Етимологията на IYI има отношение изследването на неговия произход в света на религиозно-философските идеи, територията и културната традиция, откъдето е бил взаимстван.“ „Хронологическият преглед върху IYI показва, че най-ранното му масово разпространение е засвидетелствано в монументалното строителство в Плиска от началото и първата половина на IX в.“„Поради едновременното използване на двата символа – кръст и IYI, върху едни и същи паметници, изследователите ги приемат за еквивалентни или с „идентично смислово съдържание“. По този начин IYI е интерпретиран като неканоничен християнски символ, разновидност на кръста.“ „Символът IYI изпълнява победоносна функция, с което се обяснява и широката му употреба основно в християнския период. Такава е неговата роля в композициите, в които е представен заедно с кръста.“ „Функцията на кръста за демонстрация на религиозна принадлежност трудно може да съотнесем към тези на IYI.“„ Поради това, IYI се приема за християнски символ, но различен, въпреки отбелязаните по-горе сходства, от християнския кръст.“ „IYI, се интерпретира (според П. Георгиев) като символ на Върховното божество и неговия син Иисус, т.е. IYI има значение на християнски теоним“ и още много други от този сорт [4-34]: *Ипсилонът с две хасти е разглеждан като число, буква, руна, съкращение от гръцки букви, съкращение от руни, идеограма, криптограма, знак-тамга, магически знак, съчетание от знаци. Никой до момента не е успял категорично да определи характера на знаковата система или системи на които принадлежат многобройните знаци от ранносредновековна България, в това число и ипсилонът. Поради това авторите дават повече от едно решение, като акцентират върху промените в значението и употребата му* [Ангелова и др. 1997, 69].

Their meaning and origin are not known with certainty. Most probably, they had magical-protective function [Rashev, Dimitrov 2013, 5].

Неясни са обаче допълнителните данни, за да се реши дали през X в. ипсилонът с две хасти е наследство от езическата религия и като такъв се употребява за означаване на живия спомен за Тангра или за понятието бог, върховно божество или пък се превръща в регионален, провинциален за православното християнство символ на църквата, чийто първоначален смисъл вече не е бил ясен или е бил напълно забравен. Точният смисъл на знака и през двата периода остава засега неясен. Към тази неяснота се прибавя и въпросът за неговия произход [Рашев 1992, 96-99].

От всичко това се налагат следните изводи: Понастоящем тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло е предмет на засилен научен интерес не само в България, но и в редица други страни по Света. Днес вече са налице немалко по-общи или по-частни, пък даже и специално-индивидуални проучвания върху нея, при което не само са открити доста неизвестни до тогава нейни употреби, но са и установени и описани и редица нови нейни черти и особености. Въпреки това, тя се изследва и описва от страна на българските епиграфи, историци и археолози не особено подробно-задълбочено и в противоречие с нейния произход, същност и основни функции, и то при липсата най-често на обяснение за нейната конкретна употреба като връзка с определена историческа личност или събитие.

Като резултат от предимно емпирико-позитивисткия подход и метод на изследване в българската медиевистика, все още не може да се каже, че знакът на прабългарския владетелски род Дуло получава във и чрез всички тях своето достатъчно адекватно-пълно и възможно най-подробно-задълбочено научно описание и представяне, особено в аспекта на своята най-обща същност и конкретна функция. Характерното за този подход и метод е това, че се отдава предпочитание на откриването и трупането на фактология за сметка, пък дори и напълно доброволен отказ от нейната научна класификация и теоретико-методологична

интерпретация: *Вековете са запазили дълбоко тайната не само за произхода и значението на знаците. Скрита остава за нас и тяхната по-късна съдба* [Дончева-Петкова 1980, 49].

Целият този произвол и натъкменост при българските историци и археолози медиевисти, в произхода и същността на тамгите изобщо и на прабългарския ипсилон, по-конкретно, се коренят преди всичко в недостатъчното познаване на произхода и историческото развитие на прабългарския етнос; в непознаването и несъобразяването с конкретните исторически събития; в липсата на ясно и обектно-адекватно виждане за същността, произхода и функциите на тамгата по принцип и на тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло, в частност.

Продължителното общуване на археолозите главно с подземното битие на Човечеството хвърля своята библейска мистично-мрачна сянка и върху техните „научни“ публикации, от които нашироко и нависоко се разнасят паранормално-отровните изпарения на окултния мистицизъм.

Малко преди кончината си през 665 г. (М. Москов), хан Кубрат свиква за последно синовете си; обяснява им, че неговите племена дотолкова са се размножили и увеличили, че долините на Кавказ вече не могат да ги изхранват и ще трябва да продължат на запад, където се простира богатата на трева и вода степ, пък и приждащите отзад братски хазарски племена започнаха все по-често да нарушават нашата граница, понякога се стига и до сблъсъци между нас и тях, няма как, трябва да им направим място; разказва им притчата за неразвързания сноп пръчки и ги призовава винаги да бъдат единни и сплотени; съгласно стародавната българска традиция, им предава властта си, връчвайки на всеки един от тях по една златна стрела и разпределя племената, които те трябва да поведат в указаната от него посока.

На хан Аспарух, хан Кубрат завещава родовата тамга, който от този момент нататък става и старейшина на хан-Кубратовото коляно от рода Дуло от племето на прабългарите оногури. В знак на тази толкова рядка и високоотговорна чест, той вади от съкровищницата си и го дарява с пет изкусно изработени златни персийски кани, придобити като боен трофей по време на гръцко-персийската война, когато все още много младият княз Курт предвожда българската войска [Добрев 2005, 456-462]. Същевременно той му и заръчва-поръчва да пресече Дунав и там да възроди неговата Велика България.

Именникът на българските ханове не е това, което е в приблизително-повърхностните представи на Р. Рашев [2008а], изразени по един доста лековато-безгрижен стил и маниер. Но колко странно, тук се цитират проучватели, които се занимават с Именника само случайно-епизодично и то не особено компетентно, например Делева, без изобщо да се каже дори и думичка за проф. Москов и неговата изключително ценна и максимално приносна не само за отечествената, но и за световната прабългаристика и медиевистика монография. Според този археолог, в една, лингвистически пределно неквалифицирана диспозиция, Именникът на българските ханове е „хипотеза“ по отношение на езика, на който той е написан; „На камък или на папирус, с гръцки или прабългарски рунически букви, на плочи или на колони - това е неизвестно, а и няма особено значение.“(Sic!); „Тук няма глаголи, причастия, съществителни с функция обекти на глаголите, съюзи и цифрени означения с букви, т.е. онова, което прави от една формула жив текст.“; „Неясен момент е в каква форма в този първоначален текст са присъствали числителните бройни след личните имена.“ и т.н. и т.н. [239-241] - все въпроси, отговорът на които е даден много отдавна, но кой знае защо, авторът не си е направил труда да се запознае с тях!??

Именникът на българските ханове е родословието на прабългарския владетелски род Дуло, което съществува и се съхранява в устна традиция. На него му принадлежи много важно и особено място в българската история и народопсихология, защото той не само прославя нашите велики предци, но и продължава назад във Времето със столетия генеалогията на българските владетели, а това ще рече, и на самата българска история. По

устен път, родословието на прабългарите се предава от дядо на внук и така се съхранява в народната памет. Вината на най-жестоко избитите и набързо заровени в масовия гроб край Девня старци с техните внуци е главно в това, че въпреки законовата забрана продължават да обучават внуците си от мъжки пол да наизустяват родословието на предците си, чак до девето коляно, както е според все още живия и сравнително добре известен български фразеологичен израз [Добрев 2011, 194-195]. Никак неслучайно, съвсем до неотдавна, мъж от волжските българи чуваши не можеше да се ожени, ако не знаеше родословието си до девето коляно. Казахите и до ден днешен много добре знаят и помнят от кой род и от кое коляно произлизат.

Именникът на българските ханове е нашият единствен и направо безценен домашен извор за Ранното средновековие. Разработвайки собствено-оригинален метод на изследване и възстановявайки на тази основа загубените във Времето съставки на Именника, в резултат на което върна на българската история няколко незнайни за нея прабългарски ханове, най-многостранно-пълното и задълбочено-подробното, най-компетентно-квалифицираното и достоверно-убедителното му изследване не само у нас, но и по Света направи проф. Моско Москов [1988], именно поради което неговата оценка е както най-съдържателно-пълната, така и най-обективно-меродавната: *Именникът на българските ханове е достоверен извор за историята на България от VII до VIII в. В него няма нито една грешка с оглед на съставките на съобщенията за отделните владетели – име, години на управление, род, година на възкачване...*

Ето защо Именникът трябва да бъде оценен като изключително важен и основен за българската история (VII-VIII в.) домашен извор спрямо другите извори за същото време. Той има водещо значение за хронологизирането на българските владетели от този период и е основа за тълкуването на данните от чуждите извори. Всичко това го прави писмен паметник с неоценимо национално значение за българската история и историография [363-364].

Тъкмо поради всичко това, изобщо не им прави чест на онези български историци и археолози медиевисти, които все намират някакъв недостатък на Именника, служат си с взети от друго място неверни датировки, описват историческите събития и личности, без да ги проверяват по данните на Именника и др., да не говорим за това, че според тях ние българите все още не знаем своя произход и етническа принадлежност, пък то и „самото име българи е истински казус“. При това, Г. Атанасов [2015] изпраща с войската му хан Органá чак в далечна Джунгария да разбие там „братовия си син - кагана Туншеху“, като преди това обаче, все още на Кавказ разгромява „клана Нушибу и свързаните с него хазари“ и така „извоюва de facto независимост на българо-уногондурския съюз, което става около 629 г.“ и всичко това той успява да свърши в рамките на ни повече, ни по-малко, а точно 2 години царуване(!??); „Кубрат, макар и представян като предводител на уногондурите, създава не единствено уногондурска, а по-скоро българска държава (уногондуро-българска конфедерация), титулувана като „Старата Велика България“; наред с „недоизяснения етногенезис на българите“ и „Самото име българи е истински казус“; „наместничеството на Органа/Гостун продължава само 2 години“. Именно поради това авторът се залавя да поправи нещата и като резултат се стига до нещо, което изобщо не може да се приеме за етимология на името „българи“(!!!) [9-10,43].

Съвладетелската институция или наместничеството е един от все още нерешените проблеми на българската средновековна история. При прабългарите тази институция е самобитно-оригинална и строго специфична: Хан Кубрат освобождава всички кавказски българи от васалната зависимост към западните тюрки през 632 г., обединява под егидата си прабългарските племена на Кавказ и така основава военно-племенната конфедерация Стара Велика България. През 634 г. той разпределя империята си по племена и територии между синовете си, като на Аспарух, заедно с още 1-2 по-малки племена, поверява

собственото си племе със самоназвание **Huŋ,* прабългарско мн.ч. *Huŋar* (Ив. Добрев), сраз. *Hunug/Hunog*, особено добре видно в надписите по торевтиката и монетите на средноазиатските прабългарски княжества, което обаче в западнотюркска фонотактическа интерпретация и констелация звучи като *onogur* „десет огури“. По този начин Кубрат автоматически се превръща в кагана сю-беги, гр. *Κανα ϛυβιγι* [kana sü-bigi] - върховен или главнокомандващ каган (император) [Добрев 2016, 43-44], а Аспарух - в хан. Така той е съвладетел по отношение на баща си и същевременно негов наместник спрямо поверените му племена и територия [вж. Москов 1988, 181-209,218-240].

Начело на поверените му племена, хан Аспарух, през Дарялския проход, излиза на планината с прабългарско наименование *Имеон,* гр. *Ἱππικά ὄρη,* днешните Ставрополски възвишения, а на запад се отправя през 668 г., т.е. 3 год. след смъртта на баща му през 665 г. Придвижването на племената от Днепър до Дунав се определя от скоростта, с която стадата от коне и овце, пасейки от време на време, могат да преминат от едно място на друго, като през зимата задължително се слиза на морския бряг, където те може да намерят и да се изхранват с изсъхнала трева и листа, а така също и от стратегията на хан Аспарух, на всяко място, където се налага да се задържат за по-дълго време, да построи нова или да ремонтира изоставена стара крепост, да изгражда укрепление, насип или ров. Хан Аспарух придава изключително голямо значение на военно-укрепителното строителство, не за да се осигури лично самият той, а за да предпази народа си от внезапно нападение от страна най-напред на хазарите, а по-късно и на ромеите. Затова преходът до Онгъла трае най-малко десетина години, като конкретно до 681 г. трябва да се предвидят още 2-3 год. за установяване и изграждане на укрепленията в него.

При придвижването си към Балканите, хан Аспарух не пропуска да остави тамгата на рода Дуло на всяко по-удобно-забележимо място, за да уведоми околните и най-вече византийския император, че съответното място или крепост са притежание на прабългарите, които именно и единствено той представлява в качеството си на техен хан, т.е. във всички тези случаи тамгата на рода Дуло е употребена в нейната представителна функция.

Още през първите няколко години от своето движение на югозапад, племената на хан Аспарух се задържат по-продължително време в Южна Бесарабия, докато самият той се установява в някоя от крепостите по пътя, най-вероятно Аккерман, днешният украински гр. Білгород-Дністровський. Тогава хан Аспарух нарежда тамгата на рода Дуло да се издълбае върху подходящ камък който да се зазида над главната порта на крепостта в знак, че тук пребивава потомък на рода Дуло, който е и предводител, хан на поверените му прабългарски племена (Фиг. 3). Това събитие следва да се датира към 672-673 г.

Непосредствено след битката в Онгъла и начело на войската си, хан Аспарух предприема стремително преследване и поголовно изтребване на разгромената и изпаднала в панически ужас византийска войска, което продължава чак до Варна. Преди това обаче той се задържа малко повече в крепостта Дръстър, днешният гр. Силистра, където ръководи ремонта на късноантичната крепост. Именно тогава той нарежда върху крепостните стени да бъде издълбана тамгата на рода Дуло (Фиг. 4-5).

Същевременно, заедно с още няколко по-близки рода, родът на хан Аспарух се придвижва по брега на морето и достигайки долното течение на днешната р. Батова, започва да станува по нейната долина. Затова тази река получава името си по неговата титл. *бат* „княз“ и *ова* „род, фамилия“. Поради опасността от морски десант от гръцкия флот, който продължава да патрулира в залива между н. Калиакра и н. Галата, хан Аспарух нарежда по крайбрежната ивица да се издигне землено-насипен вал.

Още докато са в долината на р. Батова, тукашните прабългари и най-вече хан Аспарух, придобиват и имат достатъчно ясна представа за околните населени места. Затова те наричат гр. Одесос, днешния гр. Варна, Balyk, т.е. Града, а в противовес на него наричат гр. Дионисополис, днешния гр. Балчик, Balykčik, т.е. Градчето. Апелативът термин и на двете

наименования, най-вероятно има източноирански произход и най-рано, като лексикална съставка на централноазиатските български езици, е засвидетелстван около Новата ера в древнокитайските летописи [вж. Chen 2012, 61].

Специално за волжскобългарския език от X-XI в. и с обл. *balik* тази лексема е засвидетелствана и в речника на Кашгарлъ [вж. и срв. DLT-1, 73]:

Etil suwı aka turur	*Тече ли си тече Волга река,*
Kaya tübi kaka turur	*Бие ли си бие тя твърдата скала.*
Balik Telim baka turur	*Гледа ли си гледа към нея град Телим,*
Kölünğ takı küşerür.	*Чак сърцето ти се разтуптява.*

В тюркските езици има нарсщ *балик, балк,* сттюрк. *balïq, baluq, palïq* [ДТС, 80-81,396] със значение „град; крепост", а във волжскобългарския език допълнително и по-късно оттук развитото значение "квартал, предградие" [Джагфар, 351,372-373]. Тази семантика на лекс. *балик* се формира единствено и само в рамките на българските езици като естествено продължение и развитие на генетико-исторически предходното и първично в източноиранския праезик значение "голям, висок; горен, планински", запазено и наблюдавано в голям брой ирански и тюркски топоними по същите места. Нарицателното съществително име в същото време е и апелатив термин, от който се образува словоформата генетична основа на голям брой селищни имена по цялата историческа и настояща тюркска етническа територия. Освен това, на територията на Турция има няколко града Balık и два града Balçık.

Фиг. 3

Фиг. 4

Фиг. 5

Генетична основа на всички тези нарицателни и собствени имена е лекс. **balq.* Тя най-вероятно води своето начало от централноазиатския източноирански праезик от средата на II хил. пр. н.е., където трябва да има и семантически напълно подходящ, а и фонетически почти тъждествен на сттюрк. **balq* първичен лексикален корен етимон под формата на изтир. **wälγ* "голям, висок; горен, планински; преграда, стена", което произлиза от ир. **upairi* "наверху". Именно тази праформа се развива от една страна към западноиранските езици в ав. *upairi* "наверху; сверх", пехл. *awar, wal, ul,* перс. *bar* "на; над", а от друга страна се развива към източноиранските езици в осет. *wællag* от **wælikkon* "верхний, высший; наземный, земной; мощный, сильный; великан", пам. *war, wāriy, woru* "на; вверх; верхний" [Основы иранского языкознания 1979, 306; Абаев-4, 71-72,80-81; ОсРСл, 339-340; AiWb, 394-395], много вероятно също така и в тадж. диал. *valγang* "голова арыка" и особено "плотина", т.е. "бент; яз" [ТджРДСл, 214], шугн. *wōlč* "борозда", ягн. *varγ* "верхний край поля", ишк. *warγ* "грядка" [СлВхЯз, 289], значенията на които безспорно са образувани на основата на праформата и също съдържат семантичните признаци " голям, висок; горен, планински".

Малко по-късно, станището на хан Аспарух, заедно с други още прабългарски станища, покрай разрушения и опустошен от аваро-славянските набези и напуснат от жителите си гр. Одесос, днешния гр. Варна, се спуска във Варненската долина. Именно в Одесос той сключва мирния договор с византийския император, което международно признаване е необходимото и достатъчно условие Годината 681 да се приеме за година на основаването на българската държава. Съответният официален документ не е съхранен или открит, но без всякакво съмнение, върху него, хан Аспарух, в качеството на личен подпис, начертава тамгата на рода Дуло, каквато е широко разпространената отвъд Каспийско море и Урал практика, не само тогава, но и в по-нови времена.

По време на церемонията, византийският император подарява на хан Аспарух сребърен орел (Фиг. 6). На гърдите му, в същата константинополска златарска работилница, в която са изработени и подарените от Ираклий на хан Органá и хан Кубрат златни пръстени, със същия много на мода по това време собствено византийски стил Бустрофедон, изписват първото и основно име на хана - *Испор,* гр. ΕΣΠΟΡ. Въпреки всичко това, поради опасността пак от гръцки морски десант, хан Аспарух нарежда между днешните м. Карантината и м. Погребите да се издигне землено-насипен вал с траншеен ров пред него. Върху вала се побива мраморна колона с тамгата на рода Дуло (Фиг. 7) и така той посочва, че именно тук е източната граница на българската държава. Това събитие задължително трябва да се датира към 681-683 г.

Фиг. 6

Фиг. 7

При престоя си във Варненската долина, хан Аспарух изпраща отряди надолу по брега на морето, които изграждат още четири вала, първият от които е в устието на р. Тича, наименована от прабългарите Камчия. Апелативът термин на този хидроним е праб. **камчик* „малка река“, което приема окончанието за дат.п. *-а,* но преминавайки в местния славянски език, се парадигматизира в категорията на съществителните имена от женски род. Ономастични изоглоси на този хидроним са волжскобългарският хидрнм *Кама,* централноазиатските български хидроними *Кем, Ким, Ким Суг, Улуг-Хем,* с друго име *Енисей,* но и сраз. *Канг* - другото и по-старо наименование на р. Сърдаря (Ш. Камолиддин) и индийският хидрнм *Ганг* от санскр. *ганга.* Именно поради това трябва да се допусне, че не централноазиатските народи заимстват основата на думата от индийците по пътя на външните контакти и взаимодействия (А. Малолетко), а че българите, още в Минусинската котловина и някъде по средата на III хил. пр. н.е. заимстват индир. **kaŋ,* което при

преминаването си в местния български език се адаптира и развива до лекс. **käm.* При това индир. **a* се субституира от бълг. **ä,* подобно на индир. **varan,* което преминава в бълг. **vereni;* индир. **ŋ* преминава в бълг. **m,* подобно на дноблг. *сомор* от угрф. *sungur*, квболг. *Хумара* от болг. **huŋ* с болгарското мн.ч. *-ar,* средноазиатския ойкнм *Хумар-тегин,* топнм *Пул-и Хумартегин* (Ш. Камолиддин) [вж. и ср. Камолиддин 2018, 28-29,50; Малолетко 2017, 100-106; Мурзаев, 247-252; ПТСл, 9; ТСХМКр, 42-44].

Изложеният в Археологическия музей във Варна каменен блок от с. Бяла, Варненско (Фиг. 8), върху който тамгата на рода Дуло е издълбана между две рунически букви, безспорно е бил вграден в тукашния вал с изглед към морето. Този вал е последният и най-южният, който хан Аспарух изгражда, не само за да защити младата си държава, но и за да покаже, че именно тук е нейната южна граница. И наистина, двете рунически букви се разчитат като *äl* „държава, страна“, а целият надпис съответно се превежда като ***Държавата на Дуло.***

Фиг. 8

На тази основа вече, се изяснява и същността и предназначението на доста обемистия, но запазен само с едната си част масивен каменен блок от дунавския остров Пъкуюл луй Соаре, върху който е останал един-единствен рунен знак (Фиг. 9) - просто там, хан Аспарух изгражда „огромна“ крепост [Бешевлиев 2012, 78-117] и нарежда над главната порта да се зазида каменният блок с надписа ***Държавата на Дуло.***

След не особено продължителен престой във Варненската долина хан Аспарух се насочва нагоре по течението на реката, която поради това, че е обрасла по брега си с тръстика, местните славяни наричат Тръстикова, и името на която се е съхранило в съвременния яз. Тръстиково, наречен така по едноименното село. Това име на реката прабългарите си го превеждат чрез лекс. *шавар* „тръстика“ и адективния суф. *-на,* което като цяло образува прим **шаварна* „тръстиков“ (Ив. Добрев) и към което се прибавя праб. *су* „река“. С течение на времето, хидрнм **Шаварна-су,* подобен като словообразователна структура на средновековните средноазиатски хидроними *Аксу, Кара-су, Кызылсу, Тум сув, Киз-суви* и др. [Камолиддин 2018, 33-37], но генетически и структурно-типологически напълно тъждествен на арменския ойкнм *Šawarnaholʻ* [Добрев 1996, 40-41], поради изпадане на неударената първа сричка, придобива обл. *Варна-су* (М. Оболенскій). Точно това име се използва в хрониката **Лѣтописецъ Рѹсскихъ Царей,** съставена от първия български патриарх при цар Симеон и личен духовник на дъщеря му княгиня Елена-Олга в Киев, презвитер Григорий [Добрев 2011, 537-555].

По-късно, по пътя на собствено езиковия процес универбизация, т.е. изпадане на определяемото и субстантивиране на определението, двусъставният хидроним се съкращава

до обл. *Варна,* като именно с този си облик той от местната разговорна реч преминава и в гръцките извори (Феофан; Никифор; Теофан; Багрянородный). Впоследствие, съгласно принципа на метонимията, започва да се нарича Варна и разположеният на устието на реката, крайбрежен град: *В българския език съществуват и се използват редица водни, местни, селищни и фамилни имена с една и съща или незначително променена форма, като от водните названия чрез изследванията на други автори или добити от различни други източници са ни известни река Шаварна в Севлиевско, Шаварова локва край с. Луковица, Ломско, река Шиварна край Самоков, река Шаварка, която е приток на река Осъм.*

Сред местните имена може да се посочат местността Шаварна край с. Летница, Троянско, местност Шавара до Вълчитрън, Плевенско, Шавара - мочурище край Батак, Пещерско, блатисто място край с. Кремен, Разложко, долчина край с. Горна Раковица, ливади край с. Осоица, Елинпелинско; Шаваро - ливади край с. Бистър и с. Сушица, ниви край с. Босилеград и с. Дождевица, Кюстендилско; низина край река до с. Долна Малина, низина и дол край с. Караполци, дол край с. Нови Хан, Елинпелинско.

Фиг. 9

Разрешаването и преодоляването на това вътрешносемантично противоречие е напълно възможно посредством и на основата на съотнасянето на този арменски ойконим с бълг. апл шавар, който ние вече имахме възможност да проучим и да докажем като лексема компонент от прабългарския суперстрат в българския език и който тук лежи в основата на редица хидроними и ойконими като хидрнм Шаварна (Севл), Шиварна (Смк), ойкнм Шаварна (Пл, XV в.), Шаварна (Севл, 1877), миктп Шаварна, хидрнм Шаварна гьол (ГОр) и др.

Еднаквото и в двата случая словообразуване е много старо болгарско словообразуване, наследено още от "алтайския" период на тюркските езици; негов съвременен продължител трябва да е чув. -nа/-nе с дестинативно значение, а съвременно съответствие и по форма, и по значение - якут. -на:х, също и -ныk, които са варианти на общтюрк. -лыг със значение на събирателна множественост [вж. Добрев 2000, 11; Бетлинк 1989, 256; Левитская 1976, 137-138; Серебренников, Гаджиева 1986, 115] [Добрев 1996, 141-154].

Переплывъ Селину... и потомъ достигнувъ Болгаріи, продолжали путь къ устьямъ рѣки Дуная, оттуда в Конопу, въ городъ Константцію, къ рѣкамъ Варнасу и Дицинъ, которыя вытекаютъ изъ Болгаріи [Оболенскій 1870, 25].

Преследуя ромеев до Дуная и переправившись через него, [булгары] дошли до так называемой Варны, поблизости от Одисса и здешнего материка. Они увидели местность, хорошо укрепленную: сзади - рекой Дунаем, спереди и с боков - ущельями и Понтийским морем. Покорив из живущих там племен славинов так называемые семь родов, северов

булгары расселили от начала ущелья Берегава до восточных областей, а на юге и на западе до Аварии, остальные семь родов, которые платили им дань.

Распространившись в этих [местах], они возгордились, начали нападать на крепости и поселения, находящиеся под властью ромейского государства, и захватывать их. Тогда василевс был вынужден заключить с ними мир, согласившись, к стыду, ромеев, выплачивать им ежегодную дань из-за множества прегрешений. Удивительно было слышать и ближним и дальним [народам], что тот, кто сделал себе всех данниками и на востоке, и на западе, и на севере, и на юге, потерпел поражение от этого мерзостного и новоявленного племени. Но [василевс], уверовав, что случилось это с христианами по промыслу божию, рассудил по-евангельски и заключил мир [Феофан, 209-210].

През тази година, в месец май, индикт 12 (774), Константин изпратил флота от 2000 хеландии срещу България и като се качил и той самият в червения хеландий, потеглил, за да влезе в реката Дунав. Той оставил и стратезите на конните отреди извън клисурите, ако могат някак да нахлуят в България, докато българите са заети с него. Но когато дошъл до Варна, той се уплашил и замислил да се завърне. Българите пък, като ги видели и като се уплашили, изпратили боил и чигат с молба да бъде сключен мир. Императорът, като ги видял, много се зарадвал и сключил мир. И те взаимно се заклели - нито българите да излизат срещу Романия, нито императорът да се стреми да нахлува в България. И съставили помежду си писмен договор за това [Теофан, 273-274].

Из них первый сын, по имени Ваян (BaianoV), остался, согласно приказу отца, на родовой земле по ею пору. Второй - именуемый Котрагом, переправившийся через реку Танаис, поселился напротив него; четвертый перешел через реку Истр в Паннонию, которая ныне находится под властью аваров, и поселился путем заключения союза среди местных племен; пятый же, обосновавшийся в Равеннском Пантаполисе, стал подданным ромеев. Последний из них, третий брат, по имени Аспарух, перейдя реки Данапр и Данастр, поселился в местности около Истра, заняв удобную для поселения местность, называемую на их языке Оглом (Oglon), неудобную и недоступную для врагов. Она ограждена с одной стороны впереди тем, что перед ней находятся теснины и болота, позади же она защищена стенами неприступных скал.

Болгары, узнав об этом, стали их упорно преследовать и одних из тех, кого захватили, убили, многих же ранили. Достигнув Истра у так называемой Варны, близ Одисса, и дойдя до лежащего выше материка, они увидели укрепленное и надежное положение этого места со всех сторон, огражденное рекой, и из-за его непроходимости расположились там. Они владычествуют и над живущими поблизости славянскими племенами и одних поставили для охраны от находящихся по соседству аваров, других же - для наблюдения над находящимися по близости ромеями. Таким образом, укрепившись и возвысившись, они опустошали и нападали на области и города (cwria kai polismata) Фракии. Императору же, видевшему это, пришлось заключить с ними договор об уплате им дани [Никифор-а, 16-17].

А българите, като видели това, започнали да ги преследват стремително и колкото войници улавяли, убивали ги, а мнозина ранявали. Те преминали Истър, [спуснали се], към така наречената Варна, близо до Одесос, и до разположената по-нататък вътрешна земя и когато видели, че мястото е укрепено и осигурено отвсякъде, и от реката, и от непроходимата местност, установили се тук [Никифор, 296].

От Селины же они не боятся никого, но, вступив в землю Булгарии, входят в устье Дуная. От Дуная они прибывают в Конопу, а от Конопы - в Константциию ... к реке Варна; от Варны же приходят к реке Дичина. Все это относится к земле Булгарии [Багренородни, 8, вж. Москов 1988, 218-240, вж. и срв. Ваклинов 1977, 128-129; Златарски 1970, 81-99; История на България 1981, 95-110; Рашев 1981, 99-101; ~*~1982, 39,49; Станев 2013, 30-32, срв. Атанасов 2017, 167-168; Георгиев 2012, 1-3; Йорданов 2013, 330-354].

Придвижвайки се нагоре по реката, която понастоящем се нарича Провадийска, хан Аспарух превзема и се установява за кратко в някоя от крепостите по нея, най-вероятно Марцианополис, намираща се близо до Девня и където в края на VII в. прабългарите основават селище. Тук той нарежда тамгата на рода Дуло да се издълбае върху подходящ камък, който да се зазида над главната порта като знак не толкова, че в нея пребивава потомък на рода Дуло, колкото като проглас, манифест, декларация, че тъкмо тази крепост е седалището, столицата на главата владетел на българската държава на име България (Фиг. 10). Това събитие трябва да се датира към 684-685 г. Година-две след това трябва да се датира и тамгата, намерена върху разкопаните стени на Плиска (Фиг. 11) и която пак със същата цел е зазидана върху фасадата на разположената в центъра на голямото землено укрепление „огромна, почти квадратна сграда, заемаща площ повече от четири декара“ [Ваклинов 1981, 133]. Следователно, употребата на тамгата на рода Дуло само по времето на хан Аспарух и то на юг от Дунав, предхожда „Крумовата династия“ със сто и повече години.

Фиг. 10

Фиг. 11

Създаването на Първата българска държава през 681 г. с център на юг от Дунав е решаващо-повратен момент в живота на прабългарските и славянските племена от Днепър до Тиса, на запад от която интегриращо-притегателен център е Аварският хаганат, но на изток от нея такъв интегриращо-притегателен център е Първата българска държава. В нея тези племена намират сила и опора за всички свои вътрешни и външни начинания, именно поради което с нейното създаване и укрепване започва и тяхното бавно, поотделно-постепенно, културно-икономическо и политическо обръщане и приобщаване към нея. По време на този процес автономията на племенните вождове и старейшини се ограничава и стеснява до ниво и степен признаване и приемане превъзходството и първенството на българския хан, по силата на което като цяло и северозападната граница на техните земи се превръща в граница и на българската държава, а самите племена и техните земи се оказват вече и неделима част от нея.

Американският историк I. Boba [1982], главно на основата на съобщения от Теофан, доказва, че през 670-680 г. българи оногури от хан-Кубратовата Велика България, като конфедерати на аварите, но управлявани от свои собствени родове и фамилии и под съвместния контрол на Аспарух и неговите съюзници аварите, заемат югоизточната част на Панония и териториите по течението на р. Южна Морава, по посока на р. Вардар, с център гр. Сирмиум, който тогава се наименова и Оногория, а когато през 800-803 г. се разпада ръководената от аварите федерация, българите оногури се изтеглят от Панония, пресичат Дунав, заемат степите между Дунав и Тиса и част от Трансилвания и по този начин се

оказват част от една друга конфедерация или държава, каквато е дунавскобългарската; Панония е родината на хан Крум, и тук приемайки аргументите и съображенията на проф. П. Коледаров, авторът само отбелязва, че бидейки от друг, различен от Аспаруховия, клон на Кубратовия род, Крум поставя началото на нова ханска фамилия, но понятийно-терминологически по-добре според нас - на нова царска династия, без обаче да е чужденец за дунавските българи и без да завладява Дунавска България, а извършва нещо като държавен преврат, при това изглежда безкръвен, с което фактически отново хан от рода Дуло обединява дунавските българи и панонските оногури, всеки един от които два дяла води началото си все от Кубратовите оногури [68-77].

От същото това "единородно население", което българите намират или заварват между Тиса и Дунав, произхожда и самият хан Крум, чиито отношения към неговия предшественик хан Кардам и обстоятелствата, при които поема властта, общо взето не са много ясни в българската историография, но въпреки това, добре известно е вече, че той още докато е с племето или племената си в границите на Аварския хаганат, използва нанесения от франките удар върху аварите, вдига въстание, освобождава сънародниците си от аварско иго, присъединява земите им към българската държава и сам поема върховното й управление, а към войската си присъединява и останалата част от разбитата аварска войска, в която безспорно има и немалко прабългари.

Традицията тамгата на рода Дуло да се употребява в нейната представителна функция или направо като държавен герб, я продължава и хан Крум (803-814), който нарежда да я изваят в чувствително по-големи размери и в един великолепно-внушителен вид върху цяла каменна плоча по средата на настилката на вътрешния двор на двореца в Плиска (Фиг. 1), който той построява [вж. Дончева-Петкова 1980, 11]. Малко по-малка, но не по-различна в главното и съществено, тамга на рода Дуло, пак хан Крум нарежда да зазидат върху челната стена на крепостта, най-вероятно, над главната порта (Фиг. 12). Така той не само показва и удостоверява своята принадлежност към владетелския род Дуло, но и демонстрира и доказва и легитимността си на владетел, т.е. на наследник по право, а не на узурпатор на българския престол.

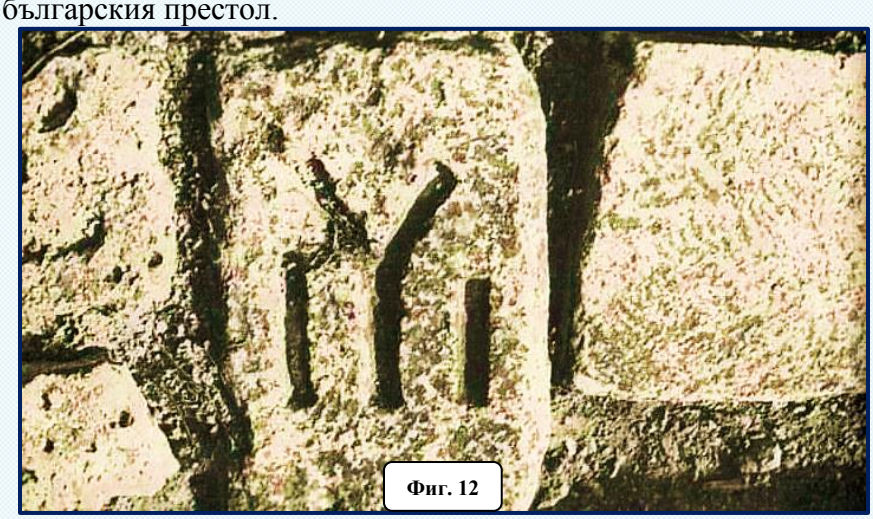

Фиг. 12

Сравнително често у нас, не само историци и археолози си задават въпроса за гробовете на българските ханове. Според Р. Рашев [2008а] „Изглежда хановете и аристокрацията са били погребвани на известно разстояние от столицата в специални места и поотделно, без гробовете да образуват некрополи." [202]: *Четири могили на около 12 км западно от Плиска привличат вниманието на археолозите със своята необичайност. Това не са типичните тракийски могили, които винаги се натрупват по височини. Четирите са разположени в долина между две реки на уединено и скрито място. Възможната хипотеза е в могилите да почиват високопоставени прабългарски аристократи. До този момент на археолозите не е известно нищо нито за местата, където са погребвани представителите на знатните*

управляващи прабългарски родове у нас, нито за това какви са техните погребални обичаи. Предполага се само, че хановете от езическия период са използвали могилен погребален обред, защото подобни находки са откривани в Източна Европа, откъдето са минали прабългарите [Николов 2018, 1-2].

При рутинни разкопки в Плиска през 2006 г. и при проучване трасето на най-късния ходник, в близост до хан-Крумовия дворец, са открити керамични съдове, депонирани в яма, вкопана в разрушения ходник. Възстановени са 33 стомни и части от още 20 стомни (общо 53). Според технологичните характеристики (видът на глината и използването на бързо или бавно грънчарско колело), стомните могат да бъдат разделени в три групи. На повечето от съдовете са врязани различни знаци, като най-често срещания знак е гръцката буква ипсилон с две успоредни хасти "IYI". Стратиграфската информация за ходника, както и типологичните характеристики на стомните определят датирането на керамичния комплекс около третата четвърт на 9 в. [Grigorov, Dimitrov 1981, 121-135].

Всъщност, не „трапезните съдове", а урните с праха на хановете и техните семейства, са складирани, още от времето на основаването на българската държава, в специалната яма, вкопана в най-скрития и потаен ходник от мрежата подземни тунели в столицата Плиска. Върху повечето от тях, в нейната представителна функция, е нанесена тамгата на рода Дуло, докато само върху някои от тях има други тамги и те, най-вероятно, съдържат праха на съпругите на хановете, които съгласно принципа за екзогамията, задължително са от друг род. Урните са яростно-жестоко изпонатрошени, което безспорно е направено веднага след покръстването, когато се пристъпва към унищожаването и заличаването следите от всичко прабългарско, а самите прабългари са изправени пред геноцид [Добрев 2011, 125-127].

Погребани чрез кремация са хан Кубрат и хан Аспарух, но погребение чрез кремация с прибиране на пепелта в сребърна погребална урна практикуват много преди това и средноазиатските прабългари хионити, известни по-късно и главно на Кавказ като оногури. Хионитският хан Грумбат, името на когото носи хан Крум, е пръв съюзник на персийския цар и в голяма степен допринася за победния край на войната, като участва с войската си през 359 г. в упорито-продължителната обсада и превземане на източноримския гр. Амида, днешния гр. Диарбекир, Югоизточна Турция: *Там мы оставались два дня, и когда в третий раз взошло солнце, мы увидели все окружающее пространство до того, что по-гречески называется «горизонт», заполненным несчетной массой войск, а во главе - царя, блиставшего пурпуром своего одеяния. Рядом с ним с левой стороны ехал Грумбат, новый царь хионитов, человек средних лет, уже покрытый морщинами, правитель выдающегося ума и прославленный множеством побед. С правой стороны ехал царь албанов равный с первым по месту и почету, а позади - различные командиры, выделяющиеся по уважению и власти, за ними следовали в огромном количестве отобранные люди из отборных сил соседних народов, приученные продолжительными упражнениями переносить всякие тяготы войны.*

И вот, как только рассвело, царь хионитов Грумбат, взявший на себя проведение переговоров, смело приблизился к стенам, окруженный отборным отрядом телохранителей. Когда опытный наводчик одного орудия заметил, что он находится в поле его обстрела, то натянул свою баллисту и пробил выстрелом панцирь и грудь юному сыну Грумбата, находившемуся рядом с отцом. Высоким ростом и красотой этот юноша превосходил своих сверстников.

Эта смерть повергла в горе царский дом, все вельможи были тяжело поражены вместе с отцом внезапной утратой; объявлена была приостановка военных действий, и стали оплакивать по местному обычаю юношу, выделявшегося своей знатностью и пользовавшегося любовью. В военном облачении был он вынесен и помещен на обширном высоком помосте; вокруг было расставлено десять лож с изображениями умерших людей, которые были так хорошо изготовлены, что совершенно походили на покойных. В течение

десяти дней все люди пировали, разделившись на группы по палаткам и отрядам, и пели особые погребальные песни, оплакивая царственного юношу.

Когда труп был предан огню, и кости собраны в серебряную урну, чтобы, согласно воле отца погибшего юноши, отвезти их для предания родной земле, принято было на военном совете решение совершить умилостивительную жертву манам убитого разрушением и сожжением города, так как Грумбат не допускал самой возможности идти дальше, не отомстив за смерть единственного сына.

Как только Грумбат по обычаю своего народа и наших фециалов бросил обагренное кровью копье, как войско, потрясая оружием, устремилось к стенам, и тотчас разгорелась кровавая сеча; в стремительной атаке полчища врагов понеслись в бой, а наши со своей стороны с возбужденной решимостью выступили им навстречу [Марцеллин, 107-115].

Представителната си функция тамгата на рода Дуло осъществява и в надписа, но по-точно, в автографа на княз Иван (Фиг. 13), който е вторият по големина син на цар Симеон от втория му по ред брак с арменката Мариам [Добрев 2011, 450-451]. След кончината на баща му и възкачването на престола на по-големия му брат Петър, княз Иван е въвлечен в бунта на болярите срещу него, считайки на основата на „стародавната фратриархатна престолонаследническа традиция“ с водещ принцип миноратния [вж. Йорданов 1994, 34-35], че именно той трябва да бъде коронясан. След потушаването на бунта, князът е хвърлен в тъмница, после е изпратен в манастира край с. Равна, Провадийско, където е замонашен, пребивава известно време в манастира в Мурфатлар, след което е отведен в Цариград, където върлият враг на баща му, Роман Лакапин му дава жилище, много пари и го жени [Златарски 1971, 513-514].

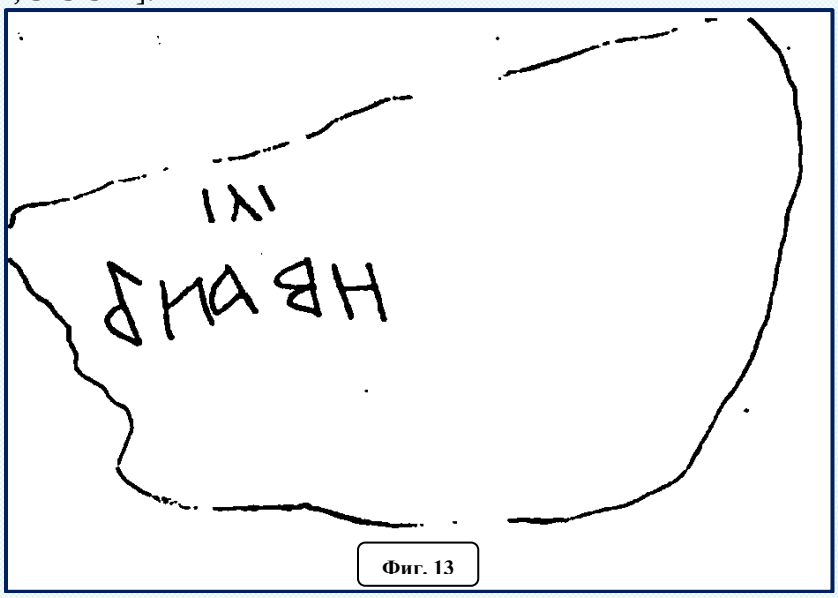

Фиг. 13

Надали само, защото „добре е познавал руническата писмена традиция“, княз Иван „е пожелал да закодира своето име по начин, чужд за кирилската традиция“ [Попконстантинов 1994, 72], а по-скоро, за да покаже и подчертае своята принадлежност към владетелския прабългарски род Дуло, в който престолонаследието се осъществява по реда на минората. Именно по силата на този закон, той и на печатите си се титулова по прабългарски като канартигин - принц престолонаследник. Но не само това, очевидно, тази негова принадлежност се проявява и в определено народностно самосъзнание и чувство, изразено и подсилено в случая чрез начертаването на стената на манастира, и на тамгата на рода Дуло, както и чрез това, че даже и на дипломатически прием в Цариград, противно на бащината воля и като пренебрежение, пък дори и като предизвикателство към всичко случващо се в България, той и брат му продължават най-демонстративно да си носят „българското облекло“. Силната привързаност и даже носталгията на княза към всичко прабългарско са

основната причина цар Симеон да го лиши от наследство и да остави царството си на по-големия му брат Петър. Впрочем княз Иван не просто познава прабългарската руническа азбука, той я и владее много добре, видно от това, че употребява, и то съвсем уместно, такива рунически букви като ш, щ, э, ъ и др.

Освен в гръцките извори [Багренородни, 222], трисъставната прабългарска титл. *канартикин* „престолонаследник", гръц. *καναρτικεινος, κανάρατίκείνος, κανέηρτχϑηνος* е засвидетелствана и върху немалко на брой лични печати от онази епоха. В научната литература тази титла се обсъжда не само във връзка със своята номинативносемантична функция по отношение на конкретна административно-политическа институция и личност в българската държава, но така също и като лексико-граматична структура главно от сравнително-историческа гледна точка.

Съвсем накратко някои съображения и възражения: Няма абсолютно никакви причини и основания да се твърди, че пълната, точната и автентичната форма на титлата като лексико-граматична структура е *κανά ηρτχί ϑυήνος*. Безпределно лингвистично невежество е да се допуска, че елементът *κανά* означава „хан (владетел)", но същевременно може и да бъде негова производна. Думата *ηρτχι* в никакъв случай не се члени на *и:р (ерте, ирте)* със суф. *-ки,* и то като се запазва значението на основата „утрешен". Поради големите и дори коренно-противоположните различия в семантиката, чувашкото *irhin* „утрешен" няма нищо общо с титл. *irkin*. По синтактико-семантични противопоказания, съчетанието *κανά ηρτχί* не може и не бива да се превежда като „утрешен, т.е. бъдещ хан (владетел)", а по семантико-генетични противопоказания *tun* „пръв" изобщо не стои в основата на съставката *ϑυήνος, ϑύνος,* така че преводът на титлата като „утрешен (бъдещ) хан и първороден (син)" не само е погрешно-неоснователен, но и алогично-смехотворен. Такива думи и титли като *toyon, тиню/ti-yin, tegin, tun, трунь, тоудоύνος, turun, тидюни, тидиюни, тиуни* в повечето от случаите, не само че нямат нищо общо помежду си, но и с изключение на *tegin,* нямат също така никаква връзка и отношение към титлата на българския престолонаследник. От печатите на Йоан и Михаил става съвсем ясно, че престолонаследниците са двама, а не един престолонаследник с неговия брат. Всичко, което по-нататък им се приписва като статут, функция и прерогативи, е плод на едно прекалено фриволно-освободено въображение, да не говорим изобщо пък за комично-смехотворното и голословно твърдение, че „Печатите на престолонаследниците Михаил и Йоан са важни източници за изясняването на някои въпросителни във връзка със събитията непосредствено след смъртта на Симеон." [срв. Георгиев 1992, 3-12].

Дори и новооткрит, въпросният печат ни най-малко не дава основание да се твърди, че точно такова е „изписването и предаването на титл. *κανά ηρτχ ϑηνος*", причините за което напразно се търсят в „езиковите навици на съставителите на надписите" и тяхната по-малка зависимост от „гръцката писмена традиция". Лишено от всякакви аргументи е предварително-декларативното твърдение, че „Двата печата не са на цар-Симеоновите синове Михаил и Йоан „престолонаследници", а на двамата багатури на престолонаследника", без при това тъкмо във връзка и на основата на долуцитирания надпис да се експлицира дори и в минимална степен кой е този престолонаследник, защо той има двама багатури едновременно, а и какво точно представляват тези лица и какви функции изпълняват!?

Всъщност, видно особено добре от надписа *βαγατούρ(τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων,* багатурът е ни повече, ни по-малко, личният секретар на владетеля, престолонаследника или на друго високопоставено лице, но във всички случаи и преди всичко той трябва да се свърже с владетелското семейство. В случая владетелят е цар Симеон Велики, животът на когото като монарх преминава в борбата да стане василевс и на българи, и на ромеи [вж. Добрев, И. 2011, с. 391-426], поради което по някое време ползва и печати като василевс само на ромеите [вж. и срв. Йорданов 2014, 7-8; Кънев 2012, 61-63]. И въпреки това,

намирането на четири печата с току-що приведения надпис, показва и доказва, че личният секретар на Симеон не само най-често съставя неговите писма, но и ги подпечатва не с неговия, а с личния си печат, какъвто той несъмнено притежава.

В текстовете на другите девет от намерените печати обаче като *+Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Ἰωάννη βαγατούρ κανά ηρτχ θηνω; +Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Μηχαήλ βαγατουρ κανέ ηρτχ θηνος,* лекс. *βαγατουρ* вече не е наименование на професия или занимание, а престижно-почетна титла, сан, който обикновено се присвоява на синовете на владетеля. И доколкото е много добре известно, че Симеон има и двама синове на име Йоан и Михаил, то повече от излишно-неуместни са предположенията, че споменатите в надписите на печатите две лица са багатури на неясно кой престолонаследник, „елитна войска, чиито представители са членове на личната императорска гвардия и от благороден произход, командват различни отряди, изпълняват военни задачи и придружават представители на владетели в мисии в чужбина“ и други от този сорт.

Независимо, че в съответните изречения има нещо много объркано-неясно, и като семантика, и като граматика и стилистика, все пак по-натакък авторът приема, че е „съществувала самостоятелна титла багатур“, която „била длъжностна титла, присъждана само на багатура на престолонаследника и багатура на царя. Тази титла се нарежда сред най-висшите служби в царския двор, вследствие на което нейният носител е имал право единствен след царя да има печат.“ Багатурите са „част от институционалната система в първото българско царство“, които притежават „собствен печат с личното име, титла и пояснението, че е „багатур на престолонаследника“ и тям подобни. Според нас обаче титл. *βαγατουρ* не е длъжностно-рангова, а престижно-почетна и съобщава единствено и само за високото благородничество на своя притежател и носител. Към тези две производни значения или два лексико-семантични варианта на лекс. *багатур* трябва да се прибавят още и някои може би прозвища, на основата на които пък възникват вероятно и лични или фамилни имена. Екстраполацията на текста от четирите печата върху текстовете от деветте печата е неоправдано-некоректна, но особено странното в случая е липсата на съответния предлог и падеж [срв. Попконстантинов 2008, 68-79; Popkonstantinov 2011, 1].

При проучването на титл. *канартикин* предимно от езиковедска гледна точка са налице немалко на брой пропуски, слабости, пък даже и абсолютни безсмислици или чисти недоразумения. Така например, без да се държи сметка за структурата и състава на собствено тюркската изобщо и прабългарската в частност лексика и граматика, само на основата на едно случайно-частично звуково съвпадение, се приема, че нейната лексико-граматична структура се състои от лекс. *каναρ,* която има за основа не само несъществуващото, но и имащото съвсем друга генетико-лексико-морфологична структура и значение, праб. ***akanar/kanar*** „старший брат”, „в данном случае более старшего ***tigin/τικινος,*** которая записана в греческом как *καναρ* и не связана ни с ***qan*** „хан”, ни с ***qana*** „кровь, пускать кровь”. Втората част *τικεῖνος* е свързана със старотюркския гл. ***tegin*** „удостаивать, иметь честь”, при което пък много неоснователно-неправомерно се допуска възможността само по пътя на семантичната конверсия да се лексикализира повелителната форма на глагола [срв. Симеонов 1981, 66-67].

Според друго едно, изобщо необосновано и недоказано мнение, прабългарската титла за престолонаследник има следната структура: *Κανα* ’владетел, хан’ + *ηρ, ιρ* ’утрешен, т.е. бъдещ’ + *τίκείνος, τχηνος/τχινος* ’принц, син на владетел’, т.е. като цяло значението на титлата е ’бъдещ наследник на кана’ [Славова 2015, 123-124]. Само че в тюркските езици, включително и в прабългарския език, определението винаги и задължително се разполага пред определяемото. Затова, при тази лексико-синтактична структура на титлата и при тези значения на отделните съставки, единственият превод, който може да се направи, е не ’бъдещ наследник на кана’, а точно обратното, „кана, утрешен принц”, но така също и „кана - утрешен принц”. Така, в първия случай се стига до алогично-комичното твърдение, че е

напълно възможно настоящият хан утре да се превърне отново в принц, какъвто той безспорно е бил преди това, а във втория случай вече, и то в една задължителна модалност, се съобщава и утвърждава, че именно ханът и никой друг, ще бъде утрешният принц.

В прословутото и широко известно, но и прекалено екстравагантно-куриозното обобщение на Р. Рашев, че „прабългарската долнодунавска култура“ се състои от „управляващата върхушка (вероятно от тюркски произход или придържаща се към източнотюркски културни традиции) и обикновеното прабългарско население, в чийто произход значителен, ако не и решаващ дял са имали северноирански етнически елементи“ няма нищо вярно или обектно-адекватно и то в никакъв случай не може да се поставя не само в началото на прабългарската етногенеза, но и на кое да е по-частно прабългаристично проучване.

За теоретико-методологична основа на проучването си за титл. *канартигин,* М. Минкова и И. Иванов [2012] приемат пределно хипотетичното допускане на Р. Рашев за двете прабългарски култури. Все пак, най-странното тук е това, че прабългарската върхушка, в това число да се надяваме и престолонаследникът, по принцип е с тюркски произход, но неговата титла е иранска, т.е. тя възниква и се образува на основата на ирански думи, обединени помежду си чрез добре известния в Ориенталистиката персийски изафет или в терминологията на авторите, „фразата“ *κανά Ηρτχιθυνω* се основава „на т.нар. изафетна граматична конструкция, характерна за иранските и угро-финските езици“. Всъщност персийски изафет няма нито в тази „фраза“, нито пък в приведените примери от надписи, титли и изрази, защото например надписът **Крчи билиг** си е чисто прабългарски и се превежда като *Гробът на Кърчи;* надписът **Zentyaso** върху една от урните, намерени в Силистренско, е алански и в него зв. *и* си е собствено алански родителен падеж, поради което целият надпис трябва да се преведе като *Прахът на Зент;* **Зитко-и-ичиргу боила** е от Преславския надпис, състои се от млим *Зиткой,* съвременно бълг. *Живко,* и добре известната длъжностно-рангова прабългарска титл. *ичиргу боила,* приблизително равна по значение на съвременната титл. *министър на вътрешните работи.*

Представянето и преводът на престолонаследническата титла като *κανάρτ-ι-κείνοζ* „потомствен владетел” е повече от абсурдно, защото преди това не е посочено коя, каква и откъде е взета тази толкова фамозна дума *κανάρτ,* първо, и второ, как така синът на владетеля ще бъде наречен „потомствен владетел“, когато той все още не е станал такъв, да не говорим за това, че никак не е красиво при жив владетел да провъзгласиш за владетел и неговия син, който може все още и да е в люлката. Не стига всичко това, ами сега пък се оказва, че освен горната титла, от печатите на Михаил и Йоан се появява още една, съвсем нова титла - *κανα η ρ(ι) τχθυηνω* или в българска транскрипция - *кана-и-рихтуин.*

Обяснението на първата съставка на тази епиграфо-лингвистична новост, която трябва да се квалифицира и класира като един от най-бляскавите бисери в отдавна потъналата в морските бездни мидена черупка на модната до неотдавна тенденция всичко и всяко нещо в Медиевистиката да се извежда и обяснява единствено и само на основата на иранските езици, докато в това отношение тюркските езици са достойни най-много за презрение: „Думата κανα *(canna)* се среща като част от домашната владетелска титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ на Омуртаг и Маламер. *“* Тя няма нищо общо с „опростената форма кан, хан < khan като главна титла на всички раннобългарски владетели от езическата епоха и „може да е титла на лице, подобно на жупан и боила, изпълняващо управленски функции, различни от тези на върховния владетел. ...лицата Михаил и Йоан могат да носят титлата „кана”, без да са върховни владетели. „...окончанието un (-on, –ān/āna) е много продуктивен древноирански суфикс, често използван за образуване на лични ирански имена.“

Втората съставка на същата тази титл. *кана-и-рихтун* „се оформя“ по някаква много чудновато-остроумна фонетико-морфологична технология, нямаща обаче нищо общо с историческата фонетика и лексикология нито на прабългарския език, нито пък на гръцкия

език и която въпреки това си има и носи значението „управляващ, изправящ, насочващ в правилна посока, раздаващ правосъдие“, откъдето пък титлата като цяло се превежда като „висш чиновник по правораздаване”, логотет по правораздаване.“ Разбира се, че на основата на едно толкова изкуствено псевдоезиково построение, изградено на базата и на една не по-малко нереалистична културно-историческа основа, няма как в условията на царуването на брат им Петър, Симеоновите синове да нямат „чисто надзирателна и правораздавателна роля“(Sic!). Именно това положение на нещата между впрочем достатъчно задоволително обяснява и факта защо по времето на цар Петър българите нямат нито конституционен съд, нито пък съдебна система(Sic!) [238-243].

Повече от очевидно, вече толкова време прабългарската титл. *канартикин,* гръц. *καναρτικεινος*, *κανάρατίκείνος*, *κανέηρτχθηνος* „престолонаследник” така и не намира своето етимологично обяснение. Според нас тя има за генетична основа прабългарския апелатив **каган-ирт-тикин,* гръц. **кана-ηρτχ-тίкείνος,* букв. „принц-след-каган”, т.е. „престолонаследник”, където титл. *тикин,* която се среща още и при българите ефталити и то не само като титла, но и като собствено име [вж. и срв. Kurbanov 2015, 177-229]; кушаните, тюркутите и карлуките [вж. и срв. Бернштам 2008, 3-4] и изобщо нашироко в средновековната средноазиатска антропонимия и топонимия (Ш. Камолиддин) като *Али-тегин, Барах-тегин, Барс-тегин, Бек-тегин, Ил-тегин, Кюль-тегин, Сул-тегин, Экин-тегин, Каратегин, Бара(х)тегин, Пул-и Хумартегин, Такинабад (Тегинабад), Урун-тегин, Хумар-тегин, Хуртегин* и др., също така води своя произход от китайския език [вж. Баскаков, Н. 2010, с. 4; Шервашидзе, И. 1989, с. 85], а не е „предтюркска субстратна дума“ [срв. Дыбо 2014, 194] или „мигрираща от един език в друг общотюркска или азиатска (Sic!) дума“ [срв. Schmitt 2010, 6-7], нито пък е „форма родительного падежа слова *tek* „предок“ [срв. Сравнительно-историческая грамматика 2001, 322], докато днболг. **ирт,* гръц. *ηρτχ* идва от праб. **ärт* „след, зад” и има за съответствие в останалите тюркски езици следлога *арт* „след, зад”. В гръцкия език обаче последният прабългарски звук има за съответствие буквите *-τχ,* което навежда на мисълта, че в прабългарския език този звук се характеризира с известна придихателност [вж. Москов 1988, 93], графически отразена също така и при изписването на названието на календарно-цикловата година Куче, праб. **ѥтҳъ** от приписката на Тудор Доксов за масовото покръстване на българите от княз Борис [вж. Добрев 2011, 496].

Намерени са обаче печати от двама престолонаследници на Симеон, които живеят по време на царуването на цар Петър и по-специално, 2 печата на Йоан и 7 печата на Михаил, изработени на 4-5 матрици. Привидното противоречие тук се снема от актуалната тогава държавно-политическа ситуация, при която всеки един от двамата Симеонови синове, напълно самостоятелно и отделно, се самопровъзгласява за престолонаследник на баща си Симеон и започва да води ожесточена борба за трона срещу брат си Петър. А тази борба изисква и усилена вътрешна и международна кореспонденция, именно което води и до бързото износване и подмяна и на печатите им [подр. Добрев 2016, 54-73, вж. и срв. Камолиддин 2018, 41-108; Ramstedt 2015, 64-65; ДТС, 55,369-371; ЭСТЯз_1, 179-180,302-304,370; ЭСЧвЯз, 169; Moravcsik, 148].

Във вече прословутото и широко известно, прекалено екстравагантно-куриозното, пък даже и абсурдно-парадоксалното, повече от хипотетичното допускане на Р. Рашев [1991], че „прабългарската долнодунавска култура“ се състои от „управляващата върхушка (вероятно от тюркски произход или придържаща се към източнотюркски културни традиции) и обикновеното прабългарско население, в чийто произход значителен, ако не и решаващ дял са имали северноирански етнически елементи“ няма нищо вярно или обектно-адекватно, поради което то в никакъв случай не може да се поставя в началото на прабългарската етногенеза и социална структура. Тук много неприятно впечатление прави преди всичко непознаването даже и на първично-основната фактология досежно

прабългарите, изобилието от вътрешно противоречиви и взаимно изключващи се аргументи и разсъждения, голословно-декларативни твърдения, изобщо необосновани и недоказани обобщения, изводи и заключения, защото на основата на три(!) суфикса най-напред не може да се правят каквито и да било етногенетични заключения и още по-малко пък, да се постулира евентуално съществувало „през времето на Великото преселение етническо смешение“.

По принцип, прабългарите се обявяват и приемат за тюрки по произход и етническа принадлежност на основата на огромен брой белези, признаци и характеристики от лингвистично, антропологично, материално-културологично и духовно-културологично естество, водещо-централно място, сред които се пада на лингвистичните. Тази аксиоматична отдавна вече диспозиция изглежда „спорна“ само на онези, които не ги знаят, но много по-вероятно, напълно съзнателно ги игнорират. Обективно-реално, няма и не може да има „две групи прабългари и две прабългарски култури“, защото това вече не е нормален и пълноценно-жизнен социален организъм, който няма никакви шансове да оцелее, камо ли пък да предизвика и осъществи онези велики исторически събития и материално-духовни културни постижения и ценности, които се реализират от страна на прабългарите.

Културата на древнотюркския каганат не се изгражда през II-III в., тя започва да се създава едва към средата на VI в., когато тюркутите или още гьок-тюрките на Ашина излизат на историческата сцена, докато прабългарите мигрират от Централна Азия няколко века преди това и вече трайно се установяват на Кавказ. Няма „общи корени между управляващата върхушка на двете държави и вероятно общ произход“, защото тюркутите произлизат от сюнну, т.е. от българите. В края на I в. български племена в Приазовието и Северното Причерноморие няма и не може да има, защото хуните на Птоломей пресичат Урал по средата на II в., хуните на Баламир излизат от Кавказ на южноруските степи през 375 г., а самите прабългари започват да преминават от Средна Азия на Кавказ най-вероятно в началото на III в.

Кавказките българи не „попадат под властта на западния тюркски каганат“, а приемат да бъдат негови васали, като преди и след това те се управляват от собствения си род Дуло, докато такъв род има и при тюркутите, само че той води потеклото си от останалото в Централна Азия коляно на същия прабългарски род. Хан Кубрат освобождава всички кавказски българи от васалната зависимост към западните тюрки през 632 г., обединява под егидата си прабългарските племена на Кавказ и така основава полиетничната империя военно-племенна конфедерация Стара Велика България. Хан Аспарух повежда поверените му племена на запад през 668 г., т.е. три години след кончината на хан Кубрат, не защото предпочита „независимост пред подчинение на надделелия в съперничеството род Нушиби, свързан с хазарите“, а защото такова е взетото по целесъобразност решение на баща му. ...„именната система, държавното устройство, календара и религията“ не са заимствани тюркски елементи, част от тях кавказките прабългари си ги имат и си ги носят още от прародината си Минусинската котловина, а друга част те си създават или придобиват по време на миграцията си през Централна и Средна Азия.

Изобщо не му прави чест на нито един българин да определя свещените гробове на родоначалника на българите хан Кубрат и на основателя на българската държава хан Аспарух като „Перешчепинската находка и поминалното съоръжение при Вознесенка“ на неясно коя-си „собствено тюркска група“, вождовете на която са проявявали „стремеж към разкош, характерен за ранносредновековните вождове“. ...„все още не е намерен гроб на владетел от времето пред покръстването“, защото българските археолози не знаят къде и какво да търсят. ...„определението „прабългарски“ за „монументалното каменно строителство в Плиска, пограничните валове, гръкоезичните надписи от първата половина на IX в., Мадарският конник“ е възможно най-точното, защото те са замисъл и дело на цялата прабългарска общност от най-обикновения каменоделец до хана, вън и независимо

от които няма и не може да се създаде и съществува не „българската средновековна култура“, а прабългарската материална култура.

Презумпцията на основата само на един-единствен паметник, че древните тюрки са с „изявен монголоиден примес“, следователно всички тюрки са монголоиди, е непредставителна и погрешно-некоректна при екстраполирането си не само върху тюрките като цяло, но и върху прабългарите. Повече от необосновано е твърдението, че „думите с древнотюркски произход са извънредно малко“. То се дължи единствено и само на напълно съзнателното игнориране на съществуващите езикови данни, обогатени през последните двадесетина години и с откриването, разчитането и превода лично от нас на немалък брой цялостно-свързани текстове на прабългарски език. Тяхната огромна роля и значение за Прабългаристиката се състои в това, че най-после се видя и разбра кой и какъв точно е морфологичният строеж на прабългарския език. Морфологията е не само най-устойчивата и непроницаема структура на всеки език, но и най-сигурно-надеждният етнодиференциращ и идентифициращ критерий. Затова прабългарският език най-напред и преди всичко е български (булгарски) език, а в един по-общ план, вече и тюркски език. По стародавна традиция в Тюркологията българските езици се класифицират като първа и основна група на Тюркското етнолингвистично семейство.

Вътрешно-противоречиво е твърдението, че „обикновеното прабългарско население, в чийто произход значителен, ако не и решаващ дял са имали северноирански етнически елементи“ „вероятно е говорело друг език“, който „не е оставил забележимо влияние върху славянския, тъй като, ако не е бил чист славянски, вероятно се е намирал твърде близо до неговата лексика“. То издава преди всичко много ниска общолингвистична култура, да не говорим изобщо за дори и минимална квалификация и компетентност в прабългарското езикознание.

Повече от изключено е „сближаването между славяните и прабългарите да е станало на север от Дунав още преди преселението“ по средното течение на Днепър през I-II в., защото по това време и точно там прабългари изобщо няма, а е доста съмнително да има даже и славяни. При това, така и ще си остане дълбока тайна, как така славяните анти изведнъж се превръщат в „наследник на старото иранско население“, прогонено от „хунското нашествие“, с което етнолингвистичната ситуация „на север от степите и черноморския бряг“ става още по-неясна и объркана и то за сметка на автора, който така и не е в състояние да направи разлика между славяни и иранци [29-33].

Трябва само да се съжалява, че вече в продължение на почти четиридесет години, благодарение именно на такива „специалисти“, предимно археолози, българската медиевистика така и не можа да изгради в пълен обем своя собствен облик на наука, адекватно-достойна за нашите велики предци. Що се отнася обаче до отечествената прабългаристика, подобни псевдонаучни писания, всячески и отвсякъде осигурявани, толерирани и стимулирани, не са чисто и просто една най-обикновена, макар и анонимно-подла, научна критика, а много успешно-целенасочено провеждан дългосрочно-мащабен саботаж и опит за нейното дискредитиране, пък даже и ликвидиране!?? Напразно, защото тъкмо за прабългарите отдавна вече е казано: The Huns are the immortal topic of human pioneering spirits!

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

И З Т О Ч Н И Ц И

Абаев - В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1-4. Москва-Ленинград, 1958-1989.

Багренородни - Константин Багренородни. - Гръцки извори за българската история, т. V. София, 1964.

Джагфар - Бахши Иман, Джагфар Тарихъ. Свод булгарских летописей, т. 1. София, 2001.

ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков, т. 1-8. Москва, 1974-2003.

ЭСЧвЯз - В. Егоров, Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
Марцеллин - Аммиан Марцеллин, Римская история. Интернет, 2010.
Мурзаев - Э. М. Мурзаев, Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.
Никифор - Патриарх Никифор, Бревиарий. - Гръцки извори за българската история, т. III. София: 1958.
Никифор-а - Никифора патриарха константинопольского краткая история со времени после царствования Маврикия. Интернет, 2012.
ОсРСл - Осетинско-русский словарь. Орджоникидзе, 1970.
ПТСл - Понятийно-терминологический словарь. Интернет, 2018.
СлВхЯз - Т. Н. Пахалина, Ваханский язык. Москва, 1975.
ТджРДСл - А. З. Розенфельд, Таджикско-русский диалектный словарь. Ленинград, 1982.
Теофан - Теофан Изповедник, Хронография. - Гръцки извори за българската история, т. III. София, 1958.
ТСХМКр - В. Я. Бутанаев, Топонимический словарь Хакасско-Минусинского края. Абакан, 1995.
Феофан - Феофан Исповедник, Летопись византийца Феофана от Диоклитиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. Интернет, 2012.
AiWb - Chr. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch. Berlin, 1961.
DLT - M. Kaşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türk, 1-4. Ankara, 1998-1999.
Moravcsik - Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker ın den Byzantinischen Quellen. Internet, 2011.

Ц И Т И Р А Н А Л И Т Е Р А Т У Р А

Ангелова С. и др., Знаци върху канцела на църква № 2 в Дръстър. - Българите в Северното Причерноморие, т. 6. Велико Търново, 1997.
Атанасов Г., За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. - Studia Protobulgarica et Mediævalia Europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993.
~*~Първостроителите на българската държавност (619-721). Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел. София, 2015.
~*~Мирни договори и съглашения на българската държава с ромейската империя до 717 г. - Епохи, 2017, № 1.
~*~Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. Интернет, 2017а.
Баскаков Н. А., К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. Интернет, 2010.
Бернштам А. Н., Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). Интернет, 2008.
Бешевлиев В., Български рунни надписи. Интернет, 2012.
Ваклинов С., Формиране на старобългарската култура VI-XI век. София, 1977.
~*~Дворцовите центрове в Плиска и Преслав. - Плиска-Преслав, т. 2. София, 1981.
Георгиев П., Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893-927). - Исторически преглед, 1992, № 8-9.
~*~За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура. - Българите в Северното Причерноморие, т. 5. Велико Търново, 1996.
~*~За семантиката на сарматските знаци в Северното Причерноморие. - Българите в Северното Причерноморие, т. 6. Велико Търново, 1997.
~*~Столицата на Аспарухова България - писмени извори и ономастични данни. Интернет, 2012.
Добрев И., *Шавар* - стара тюркска основа на български названия. - Зборник Матица српска за филологју и лингвистику, кн. 39.2. Нови Сад, 1996.
~*~Златното съкровище на българските ханове от Атилла до Симеон. София, 2005.
~*~Българите за руския народ, държава и култура. София, 2011.
~*~Персийската по произход прабългарска титла „багаин" в нейния основен лексико-ономастичен контекст. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2016.
Дончева-Петкова Л., Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X в. София, 1980.
Дыбо А., Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. Интернет, 2014.
Златарски В., История на българската държава през средните векове, т. I.1. София, 1970.
~*~История на българската държава през средните векове, т. I.2. София, 1971.
Илиева Г., Християнски символи върху археологически паметници от Първото българско царство на територията на България. Интернет, 2017.
Инкова М., За християнската символика на знака „ипсилон" в старобългарската култура. Интернет, 2018.
История на България, т. 2. Първа българска държава. София, 1981.
Йорданов И., Уникален старобългарски сфрагистичен паметник. - Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005.
~*~Образа на владетелите върху печатите от Първото българско царство (681-971). Интернет, 2014.

Йорданов С., Епизод от етнокултурната история на прабългарите в Северното Причерноморие (хунският владетел Грод и християнизацията на кутригурите). - Българите в Северното Причерноморие, т. 3. Велико Търново, 1994.

~*~За един ономастичен принос на българския археолог от чешки произход Херман Шкорпил. - Състояние и проблеми на българската ономастика, т. 13. Велико Търново, 2013.

Камолиддин Ш., Древнетюркская топонимия Средней Азии. Интернет, 2018.

Кънев Н., Четири непубликувани оловни печата от района на Шумен. - Историкии, т. 5. Велико Търново, 2012.

Малолетко А., Древние народы Сибири. Этнический состав по данным топонимики, т. 4. Интернет, 2017.

Минкова М., И. Иванов, За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската епоха. - България в световното културно наследство. Шумен, 2012.

Москов М., Именник на българските ханове (Ново тълкуване). София, 1988.

Николов С., Открито е първото погребение на прабългарски аристократ. Интернет, 2018.

Оболенскій М., Нѣсколько словъ о первоначальной русской лѣтописи. Санкт-Петербург, 1870.

Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. Москва, 1979.

Попконстантинов К., Епиграфски бележки за Иван, царсимеоновият син. - Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, т. 3. Велико Търново, 1994.

~*~Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. - Археология, 2008, № 1-4.

Рашев Р., Земленатa укрепителна система на Първото българско царство. – Плиска-Преслав, т. 2. София, 1981.

~*~Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982.

~*~Две групи прабългари и две прабългарски култури. - Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1991.

~*~За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти". - Приноси към българската археология, т. 1. София, 1992.

~*~За два оловни печата с рунообразни знаци. - Нумизматика и Сфрагистика, кн. 5.2, 1998.

~*~Още за християнския смисъл на някои "прабългарски" знаци. - Историкии, т. 3. Шумен, 2008.

~*~Българската езическа култура VII-IX в. София, 2008а.

Симеонов Б., Титульная практика в ханской Болгарии: Происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. - Балканско езикознание, Книжка XXIV.3, 1981.

Славова Т., Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България. Интернет, 2015.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Москва, 2001.

Станев К., Боспорското наследство на прабългарите. Защо Аспарух е носил това име и произход на знака IYI. Интернет, 2013.

Флёрова В. Е., Граффити Хазарии. Москва, 1997.

Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики: Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.

Boba I., The Pannonian onogurs, khan Krum and the formation of the Bulgarian and Hungarian polities. - Първи международен конгрес по българистика, т. 2.1. София, 1982.

Chen S., Multicultural China in the Early Middle Ages. Philadelphia, 2012.

Grigorov V., Ja. Dimitrov, New Data about Pottery Production in the 9th-10th centuries in Pliska (Capital of the First Bulgarian Kingdom). - Bulgarian e-Jurnal of Archaeology, 2013, № 1.

Kurbanov A., The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis. Internet, 2015.

Popkonstantinov K., A newly found seal of Michael bagatour and the bagatour family of Ioannes, Sondoke and Michael. – Arheologia, 2008, № 1-4.

Ramstedt G., Alte türkische und mongolische Titel. Internet, 2015.

Rashev R., Ya. Dimitrov, The legacy of Pliska. Inscriptions. Internet, 2013.

Schmitt R., Asparuch und Konsorten im Lichte der Iranischen Onomastik. Internet, 2010.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

ав. - авестийско
болг. - болгарско
букв. - буквално
бълг. - българско
в. - век
вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, даже и заимстване
генм - геноним
гл. - глагол
гр. - град
гръц. - гръцко
диал. - диалектно
днболг. - дунавскоболгарско
етнм - етноним
зв. - звук
изтир. - източноиранско
индир. - индоиранско
ир. - иранско
квболг. - кавказоболгарско
лекс. - лексема
м. - местност

мн.ч. - множествено число
нарсщ - нарицателно съществително име
обл. - облик
осет. - осетинско
пам. - памирско
перс. - персийско
пехл. - пехлеви
праб. - прабългарско
прим - прилагателно име
р. - река
с. - село
санскр. - санскритско
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите - само сравняване или съпоставяне
сттюрк. - старотюркско
суф. - суфикс
топнм - топоним
хидрнм - хидроним
шугн. - шугнанско
яз. - язовир